

Közigazgatási határmódosítások az Erdélyi Református Egyházkerületben (1868–1905)

Jelige: HRT100

Dolgozat lezárásának dátuma: 2022.04.25

TARTALOMJEGYZÉK

TARTALOMJEGYZÉK.....	1
ELŐSZÓ.....	2
1. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET EGYHÁZMEGYÉINEK RÖVID ISMERTETÉSE.....	4
1.1 „NYUGATI EGYHÁZMEGYÉK”	4
1.2 A MAROSI, GÖRGÉNYI ÉS KÜKÜLLŐI EGYHÁZMEGYÉK RÖVID TÖRTÉNETE.....	7
1.3 DÉL-ERDÉLYI EGYHÁZMEGYÉK.....	9
1.4 SZÉKELYFÖLDI EGYHÁZMEGYÉK.....	10
2. KÖZIGAZGATÁS ÉS KÖZIGAZGATÁSI REFORMOK AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYÉKBEN (1868–1905).....	14
2.1 AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET HELYZETKÉPE 1868–1875 KÖZÖTT.....	15
2.2 EGYHÁZKÖZSÉGI ÉS EGYHÁZMEGYEI KÖZIGAZGATÁSI REFORMOK 1876–1879 KÖZÖTT.....	17
2.3 AZ EGYHÁZMEGYÉK ALAKULÁSA A SZÁZADFORDULÓIG.....	23
2.3.1 JAVASLAT A KÖRLELKÉSZSÉGEKRŐL ÉS A MISSZIÓI EGYHÁZKÖZSÉGEK.....	25
2.4 KÖZIGAZGATÁSI HATÁRMÓDOSÍTÁSOK 1902 ÉS 1905 KÖZÖTT.....	27
ZÁRSZÓ.....	31
FELHASZNÁLT IRODALOM.....	33

Előszó

Amikor az Erdélyi Református Egyházkerület közigazgatás történetének egy adott szakaszát választottam dolgozatom témájának, mindezt annak tudatában tettem, hogy egy eddigi ismeretlen területtel kell foglalkoznom. A megfelelő forrásanyagok megléte szintén kérdés volt, akárcsak az időszak pontos behatárolása. A munkamódszer javarészt primer kutatást igényelt.

A levéltári kutatás során begyűjtött adatok feldolgozása után sikerült a téma kapcsán felmerülő fontosabb kérdéseket tisztázni. Egyrészt világossá vált, hogy az egyházkerület életében bekövetkező komolyabb közigazgatási határmódosítások a 19. század második felére tehetők, valamint a 20. század kezdetére. Másrészt az események alapján egyre jobban körvonalazódott a dolgozat váza is. Ahhoz, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület közigazgatásának fontosabb változásait közölni lehessen, ahhoz először meg kell ismerni azoknak az egyházmegyéknek a rövid történetét, amelyek az egyházkerületet alkották, és amelyek a választott témakör tárgyát is képezik. Ezt szolgálja a dolgozat első fejezete.

A második egység a már említett primer kutatómunka legfontosabb eredményeit foglalja össze. A közigazgatási módosítások irányába tett előrelépések egyértelműen külön figyelmet kapnak. Ennek tulajdonítható, hogy az egyházközségek és egyházmegyék új beosztását tárgyaló időszak külön fejezetben szerepel, akárcsak az 1902-ben bekövetkező egyházkerületi szinten végbemenő nagy területi reform. De ide lehet sorolni a körlelkézségekről és a missziói egyházközségek megalakulásáról írt rövid szakaszt.

A fenti események relevanciáját jól jelzi, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület területén végbemenő akár nagy méretű közigazgatási határmódosításokkal vagy a kisebb, adott esetben regionális szintű területi változásokkal egyházkerületi szinten foglalkoztak, amit a zsinati vagy egyházkerületi közgyűlések jegyzőkönyvei dokumentálnak. A dolgozat ezen jegyzőkönyvek anyagát dolgozza fel. Ennek oka egyrészt, hogy kezdetben az Igazgatótanács jegyzőkönyveiben elenyésző mennyiségű adatot találtam a témát érintően, ezért úgy döntöttem, hogy a zsinati vagy az egyházkerületi közgyűlési határozatokat részesítem előnyben. Másrészt külön meg kell említeni a járványügyi szabályozásokból származó komoly hátrányokat.

Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában például csak korlátozott számban és előzetes bejelentkezés esetén lehetett kutatni, ami némileg lasította a munkálatokat, és még inkább arra ösztönzött, hogy mindenekelőtt a szükséges zsinati vagy közgyűlési jegyzőkönyvek anyaga legyen meg. Noha ez az egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyvek, vagy

akár egyes egyházközségek levéltári felkutatásának kárára ment, annyit mindenképp meg kell jegyezni, hogy még így is csak úgy sikerült a témát a dolgozat megszabott keretei között tartani, hogy az úgynevezett körlelkésziségek kifejtésére nem kerülhetett sor.

A következőkben megkíséreljük bemutatni az Erdélyi Református Egyházkerület területén bekövetkező komolyabb közigazgatási módosításokat 1868–1905 között, kezdve az egyházmegyék rövid bemutatásával.

Az Erdélyi Református Egyházkerület egyházmegyéinek rövid ismertetése

Az Erdélyi Református Egyházkerület jelenleg a 15 egyházmegyből áll: brassói, dési, erdővidéki, görgényi, hunyadi, kalotaszegi, kézdi-orbai, kolozsvári, küllői, maros-mezősegi, marosi, nagyenyedi, sepsi, székelyudvarhelyi, tordai református egyházmegyek.

A 19. században azonban a vizsgált időszakról (1868) kezdődően összesen 18 egyházmegye alkotta az egyházkerületet. Ezek a következők: vajdahunyadi, gyulafehérvári (1869-ig Károlyfehérvár néven van számon tartva), nagyenyedi, kolozsvári, kolozs-kalotai, szilágy-szolnoki, dési, széki, nagysajói káptalan, görgényi, marosi, küllői, nagyszebeni, székelyudvarhelyi, erdővidéki, sepsi, orbai, és kézdi.

A dolgozat témájának ismertetése előtt, kiindulópontként, a teljesség igény nélkül szükséges bemutatni az erdélyi református egyházmegyek kialakulásának, majd fejlődésének történetét.

A könnyebb áttekinthetőségért az egyházmegyeket regionális szempontok alapján külön csoportokba soroljuk: először Erdély nyugati részén fekvő kolozs-kalotai, kolozsvári, szilágy-szolnoki, dési, széki, és nagysajói káptalan református egyházmegyek kerülnek bemutatásra.

A görgényi, marosi, küllői egyházmegyeket külön tárgyaljuk, ám az esetleges átfedéseket – amelyekre később kitérünk – külön jelezzük! Ezt követi a dél-erdélyi (vajdahunyadi, gyulafehérvári, nagyenyedi, nagyszebeni) térség ismertetése.

Végül a székelyföldi egyházmegyek ismertetése fog következni, nevezetesen: székelyudvarhelyi, sepsi, erdővidéki, orbai és kézdi.

„Nyugati” egyházmegyek

Erdélyben 1565 utánra datálják a református egyházszervezet kialakulásának kezdetét, amely a középkori egyházszervezet felbomlása után jött létre.¹ A reformáció nagyfokú térhódítását igazolja az egyházmegyek gyors keletkezése.

A *Kolozs-kalotai* református egyházmegye megalakulását az 1570-es évektől számítják, azonban keletkezési körülményei máig tisztázatlanok. Az egyházmegye nevének eredetéről nincsenek konkrét forrásaink, csupán feltételezhető, hogy a Kolozs és Kalotaszeg vidékéről

¹ Kolumbán Vilmos József: Etnikumok és konfessziók együttélése a Nagysajói Káptalanban. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 24), Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2018, 325.

vette a nevét, esetleg két külön egyházmegyéből olvadt össze.² Zoványi Jenő szerint a kolozsi és kalotaszegi egyházmegyék egyesüléséből keletkezett a már említett időpontban.³

Az egyházmegye legrégebbi jegyzőkönyve 1606-ból származik, ám sajnos az eredeti iratok nem maradtak fenn. A másolat szerint 1601-ben összesen 34 anyaegyház alkotta az egyházmegyet.⁴ A 18. században ez a szám körülbelül 40-re tehető.⁵ Külön érdekességnek tekinthető a *kolozsvári* református egyházmegye helyzete, amely 1854-ben vált ki a Kolozs-kalotai egyházmegyéből.⁶ Egyedül a kolozsvári egyházközségből álló egyházmegye 1874-ben kapott egyházmegyet megillető jogokat, mondhatni enklávéként egészen 1897-ig állt fenn.⁷

A kolozs-kalotai egyházmegyéhez hasonlóan a szilágysági református egyházak is nagyon korán átvették a protestáns vallást, amit jól igazol, hogy az 1545-ös erdődi zsinaton már jelen volt a szilágyi egyházmegye küldöttsége.⁸ Kezdetben a mai Szilágyság és a szomszédos Szatmár megye területének egy részén két egymással szoros kapcsolatban álló, de külön esperességgel rendelkező egyházmegye állt: a középszolnoki (ma nagykárolyi), és a krasznai (más néven szilágyi). E két területen fekvő szilágyi egyházmegyék 1691-ig⁹ az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alá tartoztak, de különféle belpolitikai okok miatt 1691 után ez a terület, noha a tiszántúli superintendencia része lett, közigazgatásilag az erdélyi Főkonzisztórium fennhatósága alatt állott.¹⁰ 1732-ben III. Károly rendelete alapján Kraszna és Közép-Szolnok ismét Erdély (Gubernium) fennhatósága alá került, azonban az egyházigazgatás szempontjából a tiszántúli kerület részét képezték. 1818–1821 között a teljes Szilágyság egyházkormányzatilag is Erdélyhez került.¹¹ Az 1821-es érmindszenti zsinat határozata értelmében a középszolnoki egyházmegye megszűnt, 26 egyházközsége nagykárolyi egyházmegye néven a tiszántúli kerülethez került, a megmaradt 17 egyházközsége pedig az

² N. N. *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára. 1871.* Nyomtatott az Ev. Ref. Főtanoda betűivel, Kolozsvár 1871, 3.

³ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* 3. javított és bővített kiadás. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977, 328.

⁴ N. N. *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára. 1871,* 5.

⁵ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon,* 328.

⁶ Uo. 328–329.

⁷ Uo. 328–329.

⁸ N. N. *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára. 1874.* Nyomtatott Stein J.M.K. egyetemi nyomdásznál, Kolozsvár 1874, 5.

⁹ Ld. bővebben: Zsigmond Attila: Kik képviselték a szilágyi traktust az 1646-os szatmárnémeti zsinaton? In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Határtalanul a határok között. Egyháztörténeti tanulmányok.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 28), Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2020.

Zsigmond Attila: A Szilágyi traktus legrégebbi lelkésznevsorai. In: *Református Szemle* 100 (2007/4).

¹⁰ N. N. *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára. 1874,* 16.

¹¹ Szabadi István: A szilágyság hovatartozása a kora újkori református egyházkormányzat tükrében. In: Egyed Emese, Pakó László, Sófalvi Emese (szerk.): *Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában.* Certamen VI. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2019, 168–170.

erdélyi kerülethez csatolt szilágyi egyházmegyével egyesült.¹² 1822-től a *Szilágy-szolnoki* református egyházmegye megnevezést viselte, egészen 1944-ig.

A Dés városáról elnevezett *dési* református egyházmegyét a megalakulását követően igen nagy területűnek találták, olyannyira, hogy 1624-ben Keserű Dajka János püspök két részre osztotta a 71 anyaegyházzal rendelkező egyházmegyét.¹³ Ekkor vált ki belőle, és vált külön széki református egyházmegye 39 anyaegyházával.¹⁴ A dési egyházmegye irattárának legrégebbi darabja 1631-ből származik.¹⁵ A 17. során bekövetkező pusztítások megtizedelték a térség lakosságát és szellemi állományát is, ennek ellenére a század közepén 36 anyaegyházat tudott felmutatni, míg a 18. századra ez a szám 47-re nőtt.¹⁶ Az 1821–22-es generális konvent öt anyaegyházközséget csatolt hozzá a nagybányai egyházmegyéből.¹⁷

A már említett *széki* egyházmegye 1557-ben alakult meg, annak köszönhetően, hogy a területén fekvő evangélikus lakosság nagyrészt református hitre tért át.¹⁸ Azonban az antitrinitarizmus térhódítása miatt a 16. század utolsó éveiben egyesült a dési egyházmegyével.¹⁹ Az 1624-es nagyenyedi zsinaton ismét kivált a dési egyházmegyéből, annak köszönhetően, hogy a Belső-Szolnoki, a dobokai, és a kolozsi vármegyék területén lévő egyházközségek újraszerveződtek, kialakítva ezzel a reformáció kori széki egyházmegyét.²⁰ A 18. század végén a széki egyházmegyének 57, míg a 19. század közepe körül nagyjából 50 anyaegyháza volt.²¹

A nagysajói káptalan. Az egyháztörténetírás jelen álláspontja szerint Beszterce és annak környékén már 1520 körül megkezdődött a reformáció terjedése.²² Ennek következményeként a katolikus ózdi és dobokai főesperességet felváltotta a tekei, és nagysajói

¹² N. N. *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára. 1874.* 19–20.

¹³ N. N. *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára. 1882.* Nyomtatott Stein János M. Kir. Egyet. nyomdásznál, az Ev. Ref. Főtanoda betűivel, Kolozsvár 1882, 3.

¹⁴ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 587.

¹⁵ N. N. *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára. 1882,* 4.

¹⁶ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 148. Id. bővebben: Kolumbán Vilmos József: *Dési Református Egyházmegye a 17–18. században.* In: Gáborjáni Szabó Botond és Oláh Róbert (szerk.): *„Kezembe vészem, olvasom, és arról elmélkedem.”* Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára. Debrecen 2015. Kolumbán Vilmos József: *Egyházi struktúrák és szórványosodás a Dési Református Egyházmegyében.* In: Kupa László (szerk.): *Etnikai leporelló Közép-Európában – kiadványsorozatok tükrében.* Virágmandula Kft, Pécs 2013.

¹⁷ Uo. 148.

¹⁸ Uo. 587.

¹⁹ Kolumbán Vilmos József: *A széki református egyházmegye vagyonösszeírása. 1643.* Kolozsvár 2010, 2.

²⁰ Uo. 2.

²¹ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 587.

²² Kolumbán Vilmos József: *A nagysajói káptalan egyházközségeinek történeti katasztere.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 5), Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpont nyomdája, Kolozsvár 2007, 5.

káptalan, mindkét helyen szász többségű lakossággal.²³ Az új, protestáns egyházszervezet kialakulásakor viszont mindkét dékánátus a református püspökség joghatósága alá került, szemben az 1554-ben létrejött besztercei káptalannal, amely a szász superintendenciához tartozott.²⁴ A jelenlegi kutatás fényében kijelenthető, hogy 1624-re már mindkét káptalan külön közigazgatási egységben áll fenn, az esperes helyett pedig a dékán megnevezést használták.²⁵ 1850-től mindkét káptalan evangélikus egyházközségei a szász püspökségekhez csatlakoztak, ami komoly következményekkel járt: a tekei esetében egyedül csak a tekei református egyházközség maradt meg a református püspökség fennhatósága alatt, míg a nagysajói káptalanból összesen kilenc gyülekezet. 1863-ban felmerült a nagysajói káptalan feloszlásának kérdése, végül 1883-tól nagysajói ref. egyházmegye néven fennmaradhatott.²⁶

A marosi, görgényi és küküllői egyházmegyék rövid története

A Marosi egyházmegye megalakulásának kezdetét Marosvásárhely 1556. évi reformációja jelenti.²⁷ Az 1559–1564 között zajló lutheránus–református hitvitákban Marosvásárhely végig a helvét irányzat mellett foglalt állást, ahogyan 1566–1571 között az antitrinitárizmussal szembeni fellépésben is jelentős részt vállalt.²⁸ Az egyházmegye első esperese Göcsi Máté volt (1576-tól), akinek munkássága Alesius Dénes püspökségének idejéhez (1571–1577) köthető.²⁹ Egyházközségeinek teljes listája 1687-től áll rendelkezésünkre, ekkor 52 anyaegyház tartozott az egyházmegyéhez. A marosvásárhelyi egyházközség bár az egyházmegyéhez tartozott, a 17. század végén püspöki vizsgálat alatt álló egyházközséggé vált.³⁰ Az egyházmegyének a 18. században 56, míg a 19. században összesen 63 anyaegyháza volt.³¹

Az egyházmegye történetében az egyik legjelentősebb dátum 1641 volt. Ebben az évben ugyanis a Kolozs és Torda vármegyék felső területén található gyülekezetek kiváltak a marosi

²³ Kolumbán Vilmos József: *Etnikumok és konfessziók együttélése a Nagysajói Káptalanban*, 325.

²⁴ Uo. 325.

²⁵ Uo. 327.

²⁶ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 430. Lényeges megjegyezni, hogy zsinati jegyzőkönyvek anyaga nem egyeznek meg Zoványi datálásával, azonban nem zárható ki, a fenti adatok hitelessége sem. A nagysajói egyházmegye helyzetéről a dolgozat második részében lesz szó bővebben.

²⁷ Juhász István: *Székelyföldi református egyházmegyék*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 1947, 19.

²⁸ Uo. 20.

²⁹ Uo. 22–23.

³⁰ Uo. 25–29.

³¹ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 390.

egyházmegyéből, és megalakult a *Görgényi Református Egyházmegye*.³² Előzményként megemlíthető, hogy az egyházmegye kiterjedése nagyjából megegyezik a már említett középkori ózdi főesperesség határaival.³³ A 16. század során a főesperesség két részre szakadt: régeni és tekei káptalanra. Míg a régeni a szász, addig a tekei káptalan a magyar református püspökök fennhatósága alá került, mindez a magyar református gyülekezeteknek a marosi református egyházmegyéhez való csatlakozását eredményezte.³⁴

A görgényi egyházmegye egyházközségeit legelőször egy 1722-es jövedelem bejegyzés sorolja fel. Ennek értelmében összesen 31 anyaegyház foglalt magába, míg a század közepére ez a szám 37-re nőtt.³⁵

Küküllői egyházmegye. A 16. századi reformáció hatására a katolikus küküllői főesperesség egyházközségei kezdetben lutheránus hitre tértek át. Valószínűsíthetőleg 1559-ben a gyülekezetek egy része a helvét irányzatra tért át, 1564-ben pedig hivatalosan is megalakult a *Küküllői Református Egyházmegye*. Első esperese Hunyadi János, nagyteremi lelkész volt.³⁶ A 17. század első feléből az adatok hiányosak, az első jegyzőkönyv Dadai János esperes idejéből való (1640-es évek). Az egyházközségek első összeírása 1642-ben történt, azonban ez a jegyzőkönyv nem maradt fenn.³⁷ Az első olyan jegyzőkönyv, amelyből megtudhatjuk az egyházközségek létszámát, az 1677–1699 között felvett egyházlátogatási protokollum. Ebben az időszakban összesen 30 anyaegyház tartozott a küküllői egyházmegyéhez.³⁸ Nagyjából ez a szám maradt meg a 19. század végéig.

Zoványi szerint röviddel a megalakulást követően a küküllői egyházmegye az unitarizmus gyors terjedésének következtében megszűnt, csak a 17. század elején alakult újjá a Kisküküllő vármegye egyházaiból.³⁹

³² Ősz Sándor Előd: *A Görgényi Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1848-ig*. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 19), Gondolat Kiadó, Budapest 2013, 21.

³³ Uo. 17.

³⁴ Uo. 20.

³⁵ Vajda Ferenc: *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára*. 1891. Közművelődési Résztvénytársaság (Ev. Ref. Kollégium) nyomdája, Kolozsvár 1891, 13.

³⁶ Illyés Géza: A küküllői református egyházmegye kialakulása és első esperesei. In: *Református Szemle* 25 (1932/9), 132–133.

³⁷ Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente – Horváth Iringó – Kovács Mária Márta – Sipos Dávid: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere. I. 1648–1800*. (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvani 1/1), Koinonia, Kolozsvár 2008, 8.

³⁸ Uo. 8.

³⁹ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 357.

Dél-erdélyi egyházmegyék

A dél-erdélyi egyházmegyék közül elsőként a hunyad-zarándi, más néven *vajdahunyadi* egyházmegyével kezdjük. Amint a neve is jelzi egyesített egyházmegyeről beszélünk.

A vajdahunyadi rész nagyjából a középkori hunyadi esperesség térségét foglalja magába, amely elég korán (16. század második felében) csatlakozott a reformációhoz, míg a zárándi egyházmegye 16–17. században a tiszántúli kerület része volt, egészen 1702-es felosztásáig.⁴⁰ 1634 előtt öt gyülekezete a hunyadi egyházmegyéhez tartozott.⁴¹ A 17. században összesen 37 anyaegyháza volt, ez a 19. század első feléig 25-re csökkent.⁴² Egyik legjelentősebb egyházközsége a dévai református egyházközség volt.

A *Nagyenyedi Református Egyházmegye* nevét Nagyenyedről kapta. A református vallás szilárd alapokon állását igazolja, hogy már 1564-ben Nagyenyeden zsinatot tartottak, amely a lutheránus és református felekezetek szeparációjával zárult.⁴³ Egyházközségeiről a legkorábbi adatok 1778-tól állnak rendelkezésre, ebben az időben 54 anyaegyházat sorolnak fel,⁴⁴ annak köszönhetően, hogy 1759-ben hozzácsatolják a fogarasi egyházmegyét.⁴⁵ Zoványi Jenő egyéb területi módosításokra is rámutat: szerinte a 17. század elején a *Gyulafehérvári egyházmegye*, a nagyenyedi részévé vált, egészen 1633-ig.⁴⁶ Gudor Botond már árnyaltabban látja ezt a kérdést. Véleménye szerint a gyulafehérvári egyházmegye nem olvadt bele a nagyenyedibe, annak ellenére sem, hogy a 17. század elején a gyulafehérvári egyházmegye helyzete egyházpolitikailag igen bizonytalan volt.⁴⁷

A gyulafehérvári egyházmegye megalakulása Gemmeus Máté, az egyházmegye első esperesének tevékenységéhez köthető.⁴⁸ 1564 után a fontosabb településeken mint, Fehérvár, Magyarigen, Alvinc, Borberek, (Boros)Krakkó megtörténik a református egyházak megalapítása.⁴⁹

⁴⁰ Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd: *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere. I. 1686–1807.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 2/1), Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpont nyomdája, Kolozsvár 2003, 10.

⁴¹ Uo. 10.

⁴² Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* 270.

⁴³ N.N. *Az Erdélyi Református Anyaszentegyház Névkönyve.* 1867. Az Ev. Ref. Főtanoda Könyvnyomdája, Kolozsvár 1867, 5–6.

⁴⁴ Uo. 8–9.

⁴⁵ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* 426–427.

⁴⁶ Uo. 426–427.

⁴⁷ Gudor Kund Botond: *Az eltűnt Gyulafehérvári Református Egyházmegye és egyházi közösségei. Inquisitoria Dioceseos Alba-Carolinensis Reformatae Relatoria (1754).* (Erdélyi Egyháztörténeti Könyvek 1), Kriterion Könyvkiadó – Tortoma Könyvkiadó, Kolozsvár – Barót 2012, 33.

⁴⁸ Ld. bővebben: Gudor Kund Botond: *i.m.*

⁴⁹ N.N. *Az Erdélyi Református Anyaszentegyház Névkönyve.* 1864. Az Ev. Ref. Főtanoda Könyvnyomdája, Kolozsvár 1864, 18.

A gyulafehérvári egyházmegye a 17. században püspöki székhellyé vált (1679–1716), egyházainak száma 17–18 volt, ami a 18. században sem változott.⁵⁰

A dél-erdélyi egyházmegyék közül a legkorábbi a *nagyszebeni* egyházmegye, amely 1808-ban vált ki a nagyenyediből. Területe az Alsófehér, Kis- és Nagyküüllő, Szeben és Fogaras vármegyéket öleli fel. 1903-as közigazgatási határmódosításig 15 anyaegyháza volt⁵¹

Székelyföldi egyházmegyék

Noha Juhász István *A székelyföldi református egyházmegyék* című könyvében a marosi egyházmegye történetét is tárgyalja, ennek ellenére a dolgozat megírásakor célszerűbbnek tűnt a Maros megye területén elhelyezkedő, a 19. században még három egyházmegye (Marosi, Görgényi, Küüllői) történetét külön tárgyalni. Következésképpen a székelyföldi egyházmegyék közül a székelyudvarhelyi, sepsi, erdővidéki, kézdi és orbai egyházmegyék ismertetése maradt hátra.

Előzményként a székelyföldi egyházszervezet középkori beosztását illetően elmondható, hogy összesen két főesperességből állt: Telegdi és Kézdi. A Telegdi főesperességhez az erdőlaki, marosi és csíki esperességek, míg a kézdihez a kézdi és sepsi esperességek tartoztak. Mindezt egy 1332–1337-es pápai tizedjegyzék alapján rekonstruálta Ortvy Tivadar, 19. századi katolikus pap, akadémikus.⁵² Érdekes módon a tizedjegyzék nem tesz említést a Háromszék délkeleti részén fekvő orbai esperességről, így annak plébániáiról nem kapunk biztos képet.⁵³

Juhász István megjegyzi, hogy a reformáció hatása elsőként istentiszteleti és hitvallási téren mutatkozott meg, ezzel szemben az egyházszervezet reformja gyakorlatilag szükségből ment végbe, ennek oka a középkori püspökségek felbomlása volt.⁵⁴ A 16. század második felére tehető székelyföldi egyházmegyék kialakulása, amikor is egyes egyházvidékek egymástól elszakadnak, vagy újracsoportosulnak.⁵⁵ A már említett református egyházmegyék keletkezéséről a következőket lehet elmondani:

Az *udvarhelyi* egyházmegye keletkezését a 16. század végére teszik. A reformációt követően a környék vallási összetétele nem volt homogén, amelyet az 1563-as tordai országgyűlés egyik határozata is igazol, amelynek értelmében a székelyudvarhelyi

⁵⁰ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 234.

⁵¹ Uo. 431.

⁵² Juhász István: *Székelyföldi református egyházmegyék*, 7–13.

⁵³ Uo. 13.

⁵⁴ Uo. 16.

⁵⁵ Uo. 17–18.

plébániatemplomot a katolikusok és protestánsok felváltva használhatják.⁵⁶ Két dokumentum is fennmaradt, amely az udvarhelyi egyházmegye 1580–1590 körüli megalakulását támasztja alá. Az első egy 1651-es tanúvallomás, amely szerint Baczoni János, az udvarhelyi egyházmegye első esperese 60 évvel korábban (vagyis 1590 körül) zetelaki pap volt. A másik dokumentum Agyagfalva jegyzőkönyvének 1815. évi bejegyzése, amely az egyházmegye 1579. évi határozatára hivatkozik.⁵⁷ Az egyházközségek legrégebbi ismert összeírása 1695-ből származik, ezt követi az 1709-es és 1715-ös vizitációs jegyzőkönyvek, amelyek szerint az egyházmegye területén összesen 43 anyaegyház volt.⁵⁸ A 19. század első felében már 53 anyaegyházközségből állt az egyházmegye, 1885-ben 51-ből, miközben Székelyudvarhely püspöki vizsgálat alatt álló egyházközséggé lett.⁵⁹

A történelmi Háromszék, reformációjának kezdete Johannes Honterus nevéhez kapcsolódik.⁶⁰ A késő középkorban Háromszék területén két katolikus egyházközigazgatási egység volt: a Kézdi Főesperesség, és a Gyulafehérvári Főesperességhez tartozó Sepsi Esperesi Kerület.⁶¹ A reformáció nyomán a középkori egyházszervezet felbomlott és létrejött a protestáns sepsi egyházmegye.⁶² Pokoly József szerint a volt kézdi főesperesség egyesült a sepsi egyházmegyével, azonban Juhász István több olyan adalékkal is szolgál, amelyek a fenti állítást megkérdőjelezzik. Mivel a kézdi főesperesség meglétére bizonyíthatóan 1556 után is van adat, ezért valószínűleg a reformáció után is területileg sértetlen maradt, csak a református hitre tért egyházközségek egyesültek a Sepsi egyházmegyével. Mi több az egyesített egyházmegye központja is a sepsi egyházmegye területére került.⁶³ A 17. században a már megalakult unitárius gyülekezetek⁶⁴ is a Sepsi református esperesség felügyelete alá tartoztak.⁶⁵

A Sepsi egyházmegye komolyabb közigazgatási reformjára 1606–1614 között került sor. Ebben az időszakban alakult meg a sepsiből leválva a kézdi és orbai egyházmegye.

⁵⁶ Uo. 30.

⁵⁷ Uo. 32–33.

⁵⁸ Uo. 42–44.

⁵⁹ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 663.

⁶⁰ Juhász István: *Székelyföldi református egyházmegyék*, 44.

⁶¹ Kolombán Vilmos József: *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, 1728–1790.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 3), Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpont nyomdája, Kolozsvár 2005, 7.

⁶² Juhász István: *Székelyföldi református egyházmegyék*, 46.

⁶³ Kolombán Vilmos József: *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei*, 7.

⁶⁴ Ld. bővebben: Molnár Lehel: A háromszéki unitáriusok helyzete a 17. század első felében. In: Kolombán Vilmos József (szerk): *A „recepta religiok” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 25), Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2019. Molnár Lehel: *A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez. Toposz és valóság.* In: Keresztény Magvető 118 (2012/3).

⁶⁵ Uo. 8. ld. Benkő József: *Filius Posthumus*. Kolozsvár 2004.

1654-ben a továbbra is nagy kiterjedésű sepsi egyházmegye kettészakadt, ekkor jön létre ugyanis az Erdővidéki Református Egyházmegye.⁶⁶ Az egyházközségek összeírása az Erdővidéki és az Orbai egyházmegyék esetében már a 17. századtól ismertek, míg a Kézdi és a Sepsí csak 18. században nyújtanak erre vonatkozó adatokat.⁶⁷

Az Erdővidéki Református Egyházmegye, mely a Miklósvár-szék és a Bardóc fiúszék területén fekvő egyházközségekből alakult meg, a 17. században összesen 13 anyaegyházból állott.⁶⁸ Ez a szám a 18. században 15-re nőtt, míg a 19. század végéig ismét 13 anyaegyház alkotta.⁶⁹

Az Orbai egyházmegye legrégebbi összeírása 1677-ből származik. Ekkor összesen 12 anyaegyház alkotta, a 18. században az anyaegyházak száma 10-re csökkent.⁷⁰ Az egyházmegyét 1955-ben megszüntették, az egyházközségeket pedig a kézdi egyházmegyébe osztották be.⁷¹

A 18. századból származó jegyzőkönyvek alapján a kézdi egyházmegye 1735-ben összesen 13 egyházközségből állt. Ide tartozik a kézdi szék északkeleti részén és a Csíkban élő református szórvány közösség is.⁷²

A Sepsí Református Egyházmegye vonatkozásában a 18. század eleji vizitációs jegyzőkönyvek összesen 33 anyaegyházat közölnek.⁷³ Zoványi szerint a század végén az anyaegyházainak száma 39, míg a 19. század közepén 35 volt.⁷⁴

A Sepsí egyházmegyéhez kapcsolódik Brassó helyzete, melynek önálló református egyházközsége 1685 után áttért a lutheránus hitre. A megmaradt református közösséget 1766-tól a Sepsí egyházmegyéből beszolgáló lelkészek igazgatták, egészen 1822-ig.⁷⁵ Ettől az évtől kezdődően ismét újjáalakult a brassói református egyházközség, immár saját választott lelkésszel.

Az egyházmegyék történetének ismertetése során kétséget kizárólag megfigyelhető a közigazgatási módosítások szerepe. Elég, ha arra gondolunk, hogy az erdélyi református egyházmegyék egy totális átszervezés következtében, a középkori egyházszervezet

⁶⁶ Kolumbán Vilmos József: *A Sepsí Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei*, 8.

⁶⁷ Juhász István: *Székelyföldi református egyházmegyék*, 52.

⁶⁸ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 180.

⁶⁹ Uo. 180.

⁷⁰ Uo. 444.

⁷¹ Uo. 444.

⁷² Juhász István: *Székelyföldi református egyházmegyék*, 56–57.

⁷³ Uo. 54–55.

⁷⁴ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 539.

⁷⁵ Uo. 56.

megszűnésének hatására alakultak ki. Emellett amint az kiderült, számos mai egyházmegye is egy másik leválásából alakult meg, vagy maradhatott fenn területi bővítés következtében.

Tekintettel arra, hogy a dolgozat soron következő fejezete javarészt az Erdélyi Református Egyházkerület 19. század második felében zajló közigazgatási határmódosításait kívánja bemutatni, ezért jelen fejezet során csak olyan esetekben említettem meg 19. vagy 20. századi területi módosításokat, amelyek az adott egyházmegyék esetében elengedhetetlenül lényegesek.

A következőkben a már megismertetett egyházmegyék helyzete, azok felosztása, és jelentősebb közigazgatási reformjainak tárgyalása fog következni.

Közigazgatás és közigazgatási reformok az erdélyi református egyházmegyékben (1868–1905)

A dolgozat tartalmának kifejtését megelőzően, mindenekelőtt a címben szereplő kezdődátum miéértjére kívánok reflektálni. Az választott évszám nem véletlenszerű, elsősorban az 1867-es kiegyezésnek az Erdélyi Református Egyházkerület és annak közigazgatására gyakorolt hatását vezette volna fel, és egyben olyan új irányvonalak létrejöttét, amelyek a sajátos erdélyi egyházi életre vonatkozóan sem lennének elhanyagolandók.

Konkrét adatunk is van arra vonatkozóan, hogy bizonyos erdélyi egyházra hatást gyakoroltak az 1867-es események. Példának megemlíthetjük az erdélyi unitárius egyházat, amely a Kiegyezést követően, annak hatására az 1869-ben tartott Unitárius Főtanács elhatározta, hogy az addigi *Erdélyi Unitárius Vallás Közönség* helyett *Magyar Unitárius Vallás Közönség* nevet fogja használni.⁷⁶

A kutatás során azonban bebizonyosodott a korszak levéltári forrásait, elsősorban a zsinati határozatokat figyelembevéve, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület 1867 utáni komolyabb –területi, szerkezeti – módosulására nincsen semmilyen konkrét utalás. Az első erőlépések ebben az ügyben csak az 1870-es években kezdődnek el. Ennek megfelelően jelen fejezet legelső részében az első komolyabb sarokdátumig (1876) vázoljuk fel az Erdélyi Református Egyházkerület területi sajátosságait, ami alatt főleg az egyházkerület összetételét (egyházmegyék, anya, és leányegyházak száma stb.) kell érteni, illetve szó lesz az egyházmegyéket érintő lényegesebb határozatokról is, ám amint azt látni fogjuk mindezekről csak elenyésző adatunk van.

Az első lényegesebb áttörés 1876-tal kezdődik, és tart egészen 1879-ig, következésképpen ennek az időszaknak egy külön fejezetet szentelünk. Az azt követő időszak lényegesebb momentumaira a téma kifejtése mentén térünk ki.

⁷⁶ Molnár Lehel: A Magyar Unitárius Egyház egyházköreibek változásai a román kommunista érában. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Határtalanul a határok között. Egyháztörténeti tanulmányok*. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 28), Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2020, 299.

Az EREK helyzetképe 1868–1875 között

Az Erdélyi Református Egyházkerület 1868-as területi felépítését az erre az évre kiadott Névkönyv adatainak felhasználásával az alábbi táblázat segítségével mutatom be:⁷⁷

1. táblázat: Az Erdélyi Református Egyházkerület 1868. évi kimutatása

Egyházmegyék	Anyaegyházak	Leányegyházak	Lélekszám
Vajdahunyard-zarándi	25	83	4597
Károly (Gyula)-fehérvár	11	17	3296
Nagyenyedi	31	39	18629
Kolozsvári	1	1	8254
Kolozs-kalotai	40	18	23172
Szilágy-szolnoki	69	11	47916
Dési	28	27	8132
Széki	51	40	20476
Nagysajói káptalan	8	20	2350
Görgényi	34	42	18404
Marosi	64	47	38670
Küküllői	36	58	17230
Nagyszebeni	21	21	5818
Székelyudvarhelyi	53	42	33663
Erdővidéki	15	3	10978
Sepsi	35	4	23097
Orbai	11	6	11989
Kézdi	13	18	9667
Püspöki egyházak	9	10	18227
Dunafejedelemség és Bukovina	5	12	3793
Összesen	560	519	328358

Amint az látható 1868-ban 18 egyházmegye alkotta az Erdélyi Református Egyházkerületet. Az úgynevezett püspöki egyházakat vagy püspöki vizsgálat alatt álló egyházközségeket Zoványi jellegzetes erdélyi sajátosságnak tartja. Lényege abban áll, hogy a jelen esetben kijelölt 9 egyházközség vizitációját nem az illetékes esperes végzi, hanem a püspök. Ezt a gyakorlatot az erdélyi református egyház 1897-ben szüntette meg.⁷⁸

Az úgynevezett Dunafejedelemség és Bukovina, más néven Moldva-oláhországi vagy Romániai református misszió felállítását Abats János püspök kezdeményezte, első lelkésze Sükei Imre volt, aki 1815-től teljesített szolgálatot a Bukarest és annak környékén élő magyar

⁷⁷ N.N. Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára. 1868. Az Ev. Ref. Főtanoda Könyvnyomdája, Kolozsvár 1868, 94.

⁷⁸ Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon, 492.

reformátusság számára.⁷⁹ A romániai misszióknak egy másik prominens alakja Czelder Márton volt, missziós tevékenységet 1861–1871 között folytatott. A számos megvalósításai (gyülekezetek, iskolahálózat kiépítése) mellett, súlyos visszaélései miatt gyakran keveredett konfliktusba a helybéli közösséggel, valamint Koós Ferenc bukaresti lelkésszel, ami egyben munkásságának végét is jelentette.⁸⁰ A Czelder-üggyel az 1866 és 1869-es zsinat foglalkozott részletesen.

Az 1868-as évi Szilágysomlyón tartott zsinat a témát érintően két pontban szolgál érdemleges adalékkal. Egyrészt a zsinat ebben az évben tárgyalta az erdélyi református egyházmegyeik szervezetéről szóló szabályzatát, mely előírja, hogy az egyházmegyeik köz- és törvénykezési ügyeinek megvitatása három testület joghatósága alá tartozik. Mindhárom testület jog- és feladatköre, illetve felépítése tisztázva van. A három testületet az egyházmegyei közgyűlés, egyházmegyei tanács és egyházmegyei törvényszék alkotja.⁸¹

Másrészt három egyházmegyeről (károlyfehérvári, nagysajói, dési) kapunk részletes beszámolót, az első kettő esetében vagyoni kimutatások míg a dési egyházmegyében Hidalmás, Felső-Tök, Babucz, Ormány egyházközségek újraszervezéséről szóló javaslatok kerülnek napirendre. Ennek értelmében Drág Hidalmás leányegyházává válik, a Felső-Tökhöz tartozó Alsó-Töki leányegyházközség pedig lelkészi állást kíván meghirdetni. A leendő lelkész megválasztásáig lévita látja el a szolgálatot. Babucz Fodorházával testvéregyházak, a zsinat kimondja, hogy mindkét helyen indokolt egy új lelkészi lakás felépítése, amint a munkálatok elkészülnek mindkét település külön-külön hirdessen meg pályázatot lelkészi állás betöltésére. Ormány Girolttal kíván egyesülni, oly módon, hogy Ormányban lakjon a lelkész, Girolton pedig tanítót alkalmazzanak.⁸²

A közgyűlés további megegyezése alapján Kackót missziós lelkészi hivatalnak minősítették, Esztény anyaegyházközségi státuszát a hozzá tartozó filiákkal (Kecset, Szilvás, Kend, Tötör,) együtt meghagyták, s ugyanilyen jellegű határozatot hoztak Radákszinye és két filiája, Mánya és Szekerestörpény ügyében is.⁸³

Az 1869-es székelykeresztúri zsinat két szempontból érdekes. Mint kiderült, már ezen a zsinaton felmerül a püspöki vizsgálat alatt álló egyházközségek felszámolásának gondolata:

„Erdélyi ref. anyaegyházunkban évenként tartani szokott kerületi közgyűlésének képviselői alapon leendő szervezése – a közohajtással megegyezőleg – közel kilátásba

⁷⁹ Uo. 412.

⁸⁰ Uo. 412.

⁸¹ Az 1868. évi zsinat jegyzőkönyve, 10–14. A Református Főkonzisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában. 1868/28. (A továbbiakban: FőkonzLvt).

⁸² Az 1868. évi zsinat jegyzőkönyve, 35–36. FőkonzLvt. 1868/119.

⁸³ Az 1868. évi zsinat jegyzőkönyve, 36. FőkonzLvt. 1868/119.

levén helyezve, melyről elég tanubizonyságot nyújt jelen jegyzőkönyvbe besorolt tervjavaslat indítványozatátik: hogy az ugynevezett püspöki eklézsiák, melyek eddig püspök aa. legfelsőbb felügyelete alatt autonom kormányzattal bírtak, közigazgatási tekintetben kebeleztessenek be azon egyházmegyékbe, melynek területén fekszenek.

Közssinatunk ohajtja ugyan a keblezést, nem csak azért, hogy fenn nevezett egyházak a szabad választás legszebb jogának gyakorlása által részt vegyenek azon egyének megbizásában, kik hivatva lesznek oly törvényeket hozni, melyek őket is kötelezik, hanem azért is, mert kívánatos, hogy az értelmiség, mely városokon tömörebben szokott nyilatkozni, befolyását teljes mértékben érvényesíthesse; – mindazonáltal méltányosnak látja, hogy az illető egyházak magok nyilatkozzanak, mely okból véleményezés végett indítványt ezennel azon meghagyással küldi ki hogy nyilatkozatukat legközelebbi közssinatunkra felterjeszteni nemulassák el.”⁸⁴

A következő évi zsinat (1870) jegyzőkönyve alapján, erről a kérdésről viszonylag keveset tudunk, ugyanis a felterjesztésre összesen hat egyházközség válaszolt: Sepsiszentgyörgy, Nagyenyed, Szászváros, Ilyefalva, Fogaras és Kézdivásárhely. A közgyűlés szerint a beérkezett vélemények ellenére korai lenne még ebben a kérdésben döntést hozni, ezen túlmenően pedig felkérték a maradék három egyházközséget, hogy véleményezésüket minél előbb, de legkésőbb a következő zsinatig pótolják.⁸⁵

A székelykeresztúri zsinaton került megvitatásra a küküllői egyházmegye előljáráóságának azon kérvénye, amelyben a Gálfalvához tartozó Abosfalva kérte az anyaegyházától való elszakítását, és a mikesfalvi anyaegyházhoz történő csatolását. Kérésüket jóvá hagyták.⁸⁶

Az 1870-es évek elejéről az egyházkerületi közigazgatást illetően kevés adatunk van. Csupán elszórtan találunk egy-két erre vonatkozó adalékot. Példának megemlíthetjük Magyarnádas leányegyházközség Mérához történő csatolását 1871-ben, vagy Kismedesér, Csekefalva filiája 1875-ös csatolását Gagyhoz, az 1875-ös közgyűlési végzések értelmében.

Egyházközségi és egyházmegyei közigazgatási reformok 1876–1879 között

A megnevezett időintervallumban három jelentős területi rendezés történt. 1876-ban született meg az egyházközségek átcsoportosítására vonatkozó javaslat, amely két évvel később vált kivitelezhetővé. Az egyházközségek osztályozását még 1876-ban megejtették, és 1879-ben elkészült az egyházmegyék új beosztásáról szóló javaslat is.

Az 1876-os Nagyenyeden tartott egyházkerületi közgyűlés az egyházközségek csoportosításának kérdésével elsődlegesen a kisebb és anyagilag nehéz helyzetben levő egyházközségek fenntarthatóságáért foglalkozott. A kivitelezéssel az Igazgatótanácsot bízták

⁸⁴ Az 1869. évi zsinat jegyzőkönyve, 16. FőkonzLvt. 1869/40.

⁸⁵ Az 1870. évi zsinat jegyzőkönyve, 33–34. FőkonzLvt. 1870/116.

⁸⁶ Az 1869. évi zsinat jegyzőkönyve, 33. FőkonzLvt. 1869/111.

meg, és felkérték, hogy a következő évi egyházkerületi közgyűlésre egyházmegyékre lebontva olyan tervezetet nyújtsanak be, amelyek a következő kérdésekre adnak választ: „Melyek a csoportosítandó egyházak? Miként lehetne legcélszerűbb azoknak csoportosítása? Jelölje ki azon egyházakat, amelyek vallás és nemzetiségi tekintetben önálló egyházaknak tartandók fenn!”⁸⁷

Az egyházközségek osztályozásakor a lelkész fizetését tartották szem előtt. Ennek alapján négy kategóriát különböztettek meg: az első csoportba azok az egyházközségek tartoznak, ahol a lelkész fizetése 800 forint vagy afelett van; második csoport esetében a lelkészi fizetés összege 600–800 forint volt; a harmadikban 500–600 forint; míg a negyedikben 500 forint alatti.⁸⁸ Az erre vonatkozó módszertan előírja, hogy minden egyházközség lelkésze, tanítója, presbitériuma, valamint patrónusa készítsen kimutatást az adott egyházközség lelkészének fizetéséről.

A kimutatásnak tartalmaznia kell a készpénzben történő kifizetés összegét, a képét, és a lelképásztor egyéb jövedelemforrásait. Ezt követően a vizitáció 10 évi középszámítással megállapítja a végösszeget, és eszerint osztályozza az egyházközségeket. A lelkészi fizetések, illetve az egyházközségek osztályozásáról szóló kimutatást az egyházmegyei közgyűlés vizsgálja meg, majd egy–egy példányt felterjeszt az egyházkerületi közgyűlésre, és két példányt az egyházmegyei levéltárba helyeznek.⁸⁹

Az egyházközségek csoportosítására vonatkozó javaslat 1878-ban készült el. Ennek ismertetése előtt érdemes megemlíteni a kolozs-kalotai egyházmegyéhez tartozó Buda anyaegyházközség helyzetét, amelyet a dési egyházmegyéhez csatoltak. Leányegyházközségével, Dióssal együtt a magyarmacskási anyaegyházközséghez csatolták.⁹⁰ A dési egyházmegyében az alábbi leányosítások mentek még végbe: Kodor, Oláhpéntek Dézsaknához került, Dengeleg Kérőhöz, Girolt Ormányhoz, Vajdaháza, Réckeresztúr Páncélcsehhez, Hosszúmacskás és Gyula Kidéhez, Mánya Radákszinyéhez, Solyómkő Babuchoz és Fodorházához került.⁹¹

⁸⁷ 1876 június 11–17ig Nagyenyeden tartott egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve (kézirat), FőkonzLvt. 1876/47b.

⁸⁸ 1876 június 11–17ig Nagyenyeden tartott egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, (kézirat) 104. FőkonzLvt. 1876/27.

⁸⁹ 1876 június 11–17ig Nagyenyeden tartott egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve (kézirat), 104–105. FőkonzLvt. 1876/28.

⁹⁰ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt 1878. évi június 16–22-ik napján tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. 16. FőkonzLvt. 1878/5a.

⁹¹ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt 1878. évi június 16–22-ik napján tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. 16. FőkonzLvt. 1878/5b.

Az egyházközségek csoportosítására vonatkozóan az Igazgatótanács az alábbi három kategóriát javasolta: az elsőbe azok az egyházközségek tartoznak, amelyek népességi és vagyoni szempontból önállóan fenn tudják magukat tartani; a másodikba azok, amelyeket nemzetiségi, felekezeti, földrajzi körülmények miatt mindenképpen fenn kell tartani; a harmadik csoportba pedig azok, amelyeket a más egyházközségekkel vonnak össze.⁹²

A jegyzőkönyvben megjegyezték, hogy azok az egyházmegyék, amelyek a felküldött jelentésben nem neveztek meg olyan egyházközségeket, amelyek csoportosításra szorulnának, azokat a közgyűlés figyelmen kívül hagyja.

A fenti tervezet gyakorlati alkalmazása mind a 18 egyházmegye esetében nyomon követhető. Mindegyik egyházmegye a jelentésében előbb anya és leányegyházközségeit sorolta fel, majd a népességi adatokat, ezután a három csoportba osztva (*Önállóan fennmaradható egyházközségek, Minden áron fenntartandó egyházközségek, Csoportosítandó egyházközségek*) közlik az adott egyházmegye területén található egyházközségeket. A görgényi, sepsi, kézdi és orbai egyházmegyék kimutatásai hiányoznak, a nagyszebeni pedig elkésett a felterjesztéssel.⁹³

Az egyházmegyék új beosztásáról szóló javaslatot az 1879. évi egyházkerületi közgyűlésen tárgyalták meg.

A püspök, az erre a célra alakított bizottság elnökeként indítványozta, hogy az elkészült javaslatot a zsinat vegye jegyzőkönyvbe, és kérje fel az egyházmegyéket, hogy legkésőbb 1880 május végéig terjesszék fel véleményezésüket az Igazgatótanácshoz.⁹⁴

Az egyházmegyék átalakítása csak a következő esetekben lehetséges:

- „1-ör A törvényhatóságoknak az állami törvényhozás által megállapított új beosztása folytán az egyházi közigazgatás érdekei multhatatlanul megkövetelik.
- 2-or A hol az egyházközségeknek szétszórtsága, e miatt az adminisztrációnak nehézségei az egyházközségek más forma csoportosítását okvetlen szükségessé teszik.
- 3-or A hol egyes egyházközségek topográfiai fekvése, a hegylánczok s folyamok által kijelölt természetes határok a vasúti s közlekedési vonalak nyilván arra útnak, hogy azok valamelyik szomszédos egyházmegyébe kebelezendők.
- 4-er A hol egyes egyházmegyék népességének aránytalan csekélysege s főleg nagyobb számú erőteljesebb egyházközségeknek hiánya s a miatt azoknak anyagi s szellemi erőtlensége az illető egyházmegyének vagy teljes feloszlását indokolja, vagy a fönmaradhatás érdekében való kiegészítését s megerősítését megkívánja.”⁹⁵

⁹² Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1878. évi június 16–22-ik napján tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. 55. FőkonzLvt. 1878/77.

⁹³ Ld. bővebben: Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1878. évi június 16–22-ik napján tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. 55–64. FőkonzLvt. 1878/77.

⁹⁴ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 71–72. FőkonzLvt. 1879/28.

⁹⁵ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 72. FőkonzLvt. 1879/28.

A határozat szerint az egyházmegyék esetében az alábbi jelentős módosulások történnének:

Mivel a hunyad-zarándi egyházmegyének minden egyházközsége egyetlen vármegye területén van, semmilyen átalakításra nincs szükség, az új neve ezentúl hunyadi egyházmegye lesz.

A szilágyszolnoki egyházmegye olyan új diasporákkal bővül, amelyek eddig a kolozs-kalotai egyházmegyéhez tartoztak. Az egyházmegye új neve Szilágyi egyházmegye.

A marosi egyházmegye valamennyi átcsoportosított egyházközsége Maros-Torda vármegye területén van. Noha a görgényi egyházmegye két törvényhatóság területén fekszik (Maros-Torda és Kolozs megye) a Kolozs megye területén fekvő egyházainak elcsatolása túlságosan meggyengítené.⁹⁶

A közgyűlésen felmerült a széki, szebeni egyházmegyék és a nagysajói káptalan, feloszlataának kérdése is. A széki egyházmegye bizonyos egyházközségei a Szolnok-Doboka, Kolozs, és Torda-Aranyos vármegyék területén vannak szétszórva. Az egyházmegye lehetséges feloszlataa után gyülekezetei a dési, kolozs-kalotai, a kolozsvári és az újonnan alapítandó sajómenti és tordai egyházmegyékbe kerülnének. A szebeni egyházmegye egyházközségei a gyulafehérvári, nagyenyedi, küüllői, és a leendő fogarasi egyházmegyékhez lennének beosztva. A csupán nyolc egyházközségből álló nagysajói káptalan a saját fenntartásához szükséges anyagi és szellemi minősítéssel nem bír, ezért a feloszlataást követően egyházközségei a Sajómenti egyházmegyéhez csatlakoznának.⁹⁷

A három újonnan alapítandó (sajómenti, tordai, fogarasi) egyházmegyék vonatkozásában a következő volt a terv: A sajómenti egyházmegye a volt nagysajói káptalan, illetve a széki egyházmegyének úgynevezett Sajó-menti egyházközségeiből állna. A tervezett sajómenti egyházmegye egyházközségei: Alsóbalázsfalva, Szászceggő, Kentelke, Szász-Uj-Ös, Nagysajó, Sófalva, Százmáté, Tacs, Magyarbréte, Fűzkút, Sajósárvár, Somkerék, Sajószentandrás, Sajóudvarhely, Magyarernemegye, Bethlen, Sajónagyfalu, és Almásmálom. Összesen 18 anyaegyház, melynek lélekszáma kb. 6000 fő lenne.⁹⁸

A leendő tordai egyházmegyét a következőképpen képzelték el: az egyházmegyéhez kerültek volna azok a mezősegi egyházközség, amelyek Apahidától kelet és dél felé esnek és

⁹⁶ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárta 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 72–73. FőkonzLvt. 1879/28.

⁹⁷ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárta 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 73. FőkonzLvt. 1879/28.

⁹⁸ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárta 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 73. FőkonzLvt. 1879/28.

eddig a széki egyházmegyéhez tartoztak. Ezek a következők: Magyarfráta, Pusztakamarás, Vajdakamarás, Mezőkeszű, Magyarszovát, Magyarpalatka, Magyarlégen, Katona és ezek leányegyházközségei. Másfelől az enyedi egyházmegyének azon települései, melyek az Aranyos balpartján, illetve a Mezőséken találhatóak. Név szerint: Ótorda, Újtorda, Tordatúr, Aranyosegerbegy, Mezőcsán, Gerendkereszúr, Hadrév.⁹⁹ Ide tartoznának még a küküllői egyházmegyéből azok az egyházközségek, amelyek Torda-Aranyos vármegye területén a Maros jobbpartján fekszenek: Mezőbodon, Magyardellő. És végül a kolozs-kalotai egyházmegyéből az Aranyos-Torda vármegye területén fekvő egyházközségek: Tordaszentlászló, Magyarléta, és Jára.¹⁰⁰

A leendő fogarasi egyházmegyéhez azokat a gyülekezeteket akarták csatolni, amelyek a szebeni, udvarhelyi és küküllői egyházmegyéek Nagy Küküllő megyéhez tartoztak. Ezek a következők: Bürkös, Kövesd, Bolya, Mihályfalva, Kóbor, Moha, Volldorf, Muzsna, Fejéregyháza, Alsórákos, Hévíz, Erzsébetváros és Fogaras. Utóbbi egyben az egyházmegye központja is lenne.¹⁰¹

A többi egyházmegye határait csak kisebb mértékben szerették volna módosítani.

A kolozs-kalotai egyházmegye például elveszítette volna a tordai egyházmegyéhez csatolandó egyházközségeit, de a kolozs-kalotaihoz csatolták volna azokat, a korábban dési egyházmegyéhez tartozó egyházközségeket, amelyek Kolozs vármegyében voltak. A dési egyházmegyében maradtak volna a Szolnok-Doboka vármegyei egyházközségek, illetve ide került volna a széki egyházmegyéből 27 anyaegyközség, nevezetesen: Szék, Szamosújvár, Egyed, Pujon, Feketelak, Földvár, Buza, Czege, Noszoly, Magyarzsombor, Széepkenyerűszentmárton, Ördögösfüzes, Nagydevecser, Kékes, Borzás, Vicze, Apanagyfalu, Bálványos, Bálványosváralja, Magyardécse, Árpástó, Kudu, Alsóilosva, Felőr, Bacza, Rettég, Szásznyíres, és Szentmargita.¹⁰²

A nagyenyedi egyházmegye korábbi egyházközségeinek egy része a már említett tordaihoz került volna, viszont ehhez csatolták volna a szebeni egyházmegyéből a következő településeket: Borosbocsárd, Balázsfalva, Asszonynépe, Magyarbecze, Hari, Magyarlapád, Péterfalva, Mikeszásza.

⁹⁹ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 73. FőkonzLvt. 1879/28

¹⁰⁰ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 73–74. FőkonzLvt. 1879/28.

¹⁰¹ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 74. FőkonzLvt. 1879/28.

¹⁰² Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 79. FőkonzLvt. 1879/28.

A gyulafehérvári egyházmegyét az Alsó-Fehér vármegye területén fekvő egyházközségekkel akarták kibővíteni: Pókafalva, Kisenyed, Alamor, Örményszékes, Tűr, Vizakna és Nagyszeben.¹⁰³

Az udvarhelyi egyházmegyétől elszakada Fogarashoz tartozó, és a már említett Kóbor, Moha, Volldorf, Muzsna, Fejéregyháza, Alsórákos, és Hévíz.

Erdővidék az eddigi települése mellett a sepsi egyházmegyéből megkapná Hídvég, Árapatak, Erősd egyházközségeket, és felvenné az Oltmelléki egyházmegye nevét.¹⁰⁴

A háromszéki egyházmegyék csupán két területi egységbe tömörülnének: Háromszéki alsó és Háromszéki felső egyházmegye. A Háromszéki alsó (Sepsi) a következő településeket foglalná magába: Angyalos, Árkos, Bikfalva, Bodok, Bodola, Kisborosnyó, Nagyborosnyó, Brassó, Aldoboly, Egerpatak, Étfalva-Zoltán, Gidófalva, Dálnok, Kilyén, Komolló, Kökös, Lisznyó, Sepsimagyarós, Fotosmartonos, Málnás, Nyén, Oltszem, Réty, Szacsva, Szemerja, Sepsiszentkirály, Szotyor, Uzon és Zalán. Ehhez az egyházmegyéhez tartozna a házassági és köztörvényszéki ügyekben a püspöki vizsgálat alatt álló Sepsiszentgyörgy és Ilyefalva.

A Háromszék-felső egyházmegyét (Kézdi-Orbai) a következő egyházközségek alkotnák: Sepsibesenyő, Eresztevény, Feldoboly, Albis, Barátos, Bita, Alsócsernáton, Felsőcsernáton, Cófalva, Dálnok, Ikafalva, Karatna, Kovászna, Csomakőrös, Lécfalva, Maksa, Kézdimárkosfalva, Kézdimartonfalva, Mátisfalva, Páké, Papolc, Páva, Szörcse, Orbaitelek, Felsőtorja, Zabola, Zágon és Kézdivásárhely (korábban püspöki vizitációs egyházközség).¹⁰⁵

A közgyűlés jegyzőkönyve utolsóként a kolozsvári egyházmegyét tárgyalja. Az egyházmegyét Kolozsvár központtal a következő egyházközségekkel bővítenék ki: A kolozskalotaiból hozzácsatolnák Kolozst, Patát, Ajtont és Györgyfalvát, a désiből pedig Magyarmacskást, Kidét, Bádokot, Borsát, Csomafáját, Babucot, és Ördögkeresztúrt.¹⁰⁶

A közgyűlésen arról is döntöttek, hogy azok a lelkészek, akik a területi módosítás következtében más egyházmegyébe kerülnek, az illetékeiket abba az egyházmegye özvegyárva gyámintézeteibe szolgáltatassák be, ahová a módosítást megelőzően tartoztak. (Az új felosztás csak a hivatali utódra fog vonatkozni.) Továbbá azok az egyházközségek, amelyek más megyébe kerültek, az előző egyházmegye közvagyonából nem követelhetnek részt, míg

¹⁰³ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 74–75. FőkonzLvt. 1879/28.

¹⁰⁴ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 75. FőkonzLvt. 1879/28.

¹⁰⁵ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 75. FőkonzLvt. 1879/28.

¹⁰⁶ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 75. FőkonzLvt. 1879/28.

„a felosztandó egyházmegyék közvagyoná az azon egyházmegye tulajdonába megy át, melybe a felosztott egyházmegye egyházainak többsége kebelezetik be.”¹⁰⁷

Az egyházmegyék új beosztását tárgyaló jegyzőkönyv végül nyolc oldalas kimutatással zárul, amelyben a legtöbb egyházmegye estében megjelenik annak földrajzi elhelyezkedése, anya- és leányegyházainak száma, a népességi adatok, és végül e közigazgatási módosításban érintett egyházközségek felsorolása.

Az egyházmegyék alakulása a századfordulóig

Az egyházmegyék új beosztására vonatkozó 1879. évi javaslat alapjaiban rendezte volna át az Erdélyi Református Egyházkerület közigazgatási szerkezetét. A korabeli jegyzőkönyvek szűkszavúsága miatt egyelőre kérdés, hogy miért nem történt semmilyen előrelépés, vagy egyáltalán mi volt a korabeli álláspont a tervezetet illetően. Annyit biztosan állíthatunk, hogy az egyházmegyék beosztására vonatkozó koncepció nem valósult meg. Több olyan érvünk is van, amelyek a fenti állítást igazolják.

Egyrészt az 1880-as egyházkerületi közgyűlésen az Igazgatótanács évi jelentéséből megtudjuk, hogy bizonyos egyházmegyék nem tettek eleget a felhívásnak, vagyis nem véleményezték a tervezetet, ennek értelmében csak a következő évben történhetett volna meg annak megvitatása.¹⁰⁸ Azonban erre vonatkozó paragrafust sem az 1881, 1882 vagy 1883. évi egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyveiben nem találtunk.

Másrészt az első komolyabb áttörést ez ügyben az 1889. évi közgyűlés közli, amikor is ismét felmerült a nagysajói káptalan feloszlásának kérdése. E kérdés megvitatására szánt előkészületek már 1888-ban megkezdődtek. A megnevezett egyházmegye esperesének nyugalomba vonulása után a nagysajói káptalant már csak 8 egyházközség alkotta, ezért az Igazgatótanács két javaslatot készített. Az egyik indítvány kimondja, hogy amíg az 1879. évi közgyűlésen előterjesztett egyházmegyék új beosztásáról szóló tervezet nem valósul meg, addig a nagysajói káptalant csatolják a széki egyházmegyéhez.¹⁰⁹

A második javaslat ennél összetettebb. Lényege, hogy a nagysajói, széki, és dési egyházmegyéből hozzanak létre két egyházmegyét oly módon, hogy a nagysajóihoz csatolják a székiből a következő egyházközségeket: Magyarnemegye, Sajószentandrás, Sárvár,

¹⁰⁷ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 75–76. FőkonzLvt. 1879/28.

¹⁰⁸ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Seps-i-szentgyörgyön 1880. május hó 23–27-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 103. FőkonzLvt. 1880/70.

¹⁰⁹ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt, 1889. október 5–9-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 107. FőkonzLvt. 1889/69.

Somkerék, Bethlen, Almásmálom, Apanagyfalú, Magyarborzás, Kékes, Veresegyháza, Vice, Szászsombor; a megmaradt egyházközségeket pedig egyesítsék a déssivel. Az érintett egyházmegyék külön véleményezték mindkét javaslatot. A széki egyházmegye az első részesítette előnyben, a dési egyiket sem látta kivitelezhetőnek, helyette a nagysajói egyházmegye kibővítését ajánlották.

A nagysajói káptalan négy pontban indokolta meg a székihez történő ideiglenes csatolása felőli aggályait, ehelyett saját területi kibővítését kérvényezi.¹¹⁰

„4. A nagy sajói káptalan a széki egyházmegyéhez való ideiglenes csatoltatását, vagy bekebelezését, mely ellen az egyházközségek is tiltakoznak hátrányos, sőt káros következményeket eredményező tervnek tartja, mert:

a) széki egyházmegye oly nagy területen fekszik, és annyi egyházat foglal magában, hogy egy eseres megfeszített tevékenység mellett sem fordíthat kellő figyelmet az egyházi életre; személyesen évenként még egyszer sem látogathatja meg, míg ellenben a nyolcz (8) anyaegyházával 2,923 lelket számláló erőtlen nagy-sajói káptalan az idegen felekezetek és nemzetiségek között az egyházi együttműködésüknek kellő súlyt, lüktetést nem adhat. Ohajtja hogy az 1879. évi tervezet szerint a széki egyházmegyéből: a magyar-nemegyei, somkerek, sajó-szent-andrási, sárvári, brétei, bethleni, apanagyfalusi, borzasi, veresegyházi, kékesi, szászsombori egyházak, és ezeken kívül a görgényi egyházmegyéből a hely fekvésénél fogva a sajói káptalanhoz utalt tekei anya- és leányegyháza csatoltassanak azon egyházmegyéhez;

b) a lelkészekre nézve felette nagy anyagi áldozattal járna a széki egyházmegyéhez csatoltatás esetében, a széki egyházmegye nagytávolságra eső központi helyeire való utazás;

c) fontos missziót teljesít azon egyházmegye, melynek erő forrását az egyházi autonomicus életben találta fel s hogy jövőben még inkább betölthesse elhívását, arra erősítése szükséges;

d) a széki egyházmegyéhez ideiglenesen, vagyis azon 2–3 évre való átcsatolása a mely idő alatt az egyházmegyék tervezett újabb beosztása viteték, már azért is indokolatlan, mert a mint évszázakon át fenn tudott állani azon egyházmegye, ezen pár év alatt is megfelel a feladatának. Kéri az általa megnevezett egyházak megkérdezését: hogy hajlandók-e a nagysajói egyházmegyéhez csatlakozni?”¹¹¹

Az Igazgatótanács mindezek után a következő döntést hozta: egyfelől nem tartotta elvetendő ötletnek a nagysajói egyházmegye kiterjesztését, míg a székihez történő ideiglenes csatolását kockázatos lépésnek vélte. A kibővítést illetően a következő anyegyházközségek átcsoportosítását írták elő: a székből Magyar-nemegye, Somkeréket, Sajó-szentandrás, Sárvárt, Magyarbrétét; a görgényiből Tekét, Komlódot, Mezőköbölkút; és esetleg ugyanennek az egyházmegyének azokat az egyházközségeit, amelyek földrajzilag Nagysajó területéhez tartoznak.¹¹² A görgényi egyházmegyéből a megnevezett három település a következő év

¹¹⁰ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt, 1889, október 5–9-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 107–108. FőkonzLvt. 1889/69.

¹¹¹ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt, 1889, október 5–9-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 108–109. FőkonzLvt. 1889/69.

¹¹² Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt, 1889, október 5–9-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 109. FőkonzLvt. 1889/69.

tavaszaig kapott haladékokat arra, hogy válaszoljanak a javaslatra. A válasz végül csak az 1891-es kerületi közgyűlésen született meg, amiből kiderült, hogy a görgényi egyházmegye érintett gyülekezetei mellett a széki egyházmegye több egyházközsége is önként vállalkozott a nagysajói egyházmegyéhez történő csatlakozásra. Ennek értelmében a széki egyházmegyéből Magyarbörzsöny, Sajószentandrás, Somkerék, Sárvár, Magyarbörzsöny; a görgényiből Teke csatlakozott volna a nagysajói egyházmegyéhez.¹¹³

Javaslat a körlelkézségről és a missziói egyházközségek

A közigazgatási reformok mellett az 1880-as évektől számítva az egyik legjelentősebb innováció az úgynevezett körlelkézség megjelenése volt. A körlelkészi állások megszervezése és kiépítése főként olyan szóróvidéken volt szükséges, ahol az egyházközségek komoly anyagi nehézséggel küzdenek – az egyházkerület e missziós célra 3250 forintot különített el – illetve a legközelebbi anyaegyházközségek lelkészei különböző okok miatt nem tudták ellátni a szolgálatokat.¹¹⁴ A körlelkézségek megszervezése az 1887. évi közgyűlésen kezdődött el:

„Egyházkerületünk térképén a legsötétebb pontokat feltüntető vidékeken az egyházi élet meglevénítése régóta várt segély részben rendelkezésre jutván, az anyagi nehézségek miatt ugyan súlyos elodázhatatlan, de kedves kötelességének érezte, úgy a körlelkézségek megszervezésével megbízott főtit. püspök a fia, mint igazgató-tanácsunk megtenni az előkészítő munkákat, a kijelölt helyeken rendre-rendre a körlelkézségek szervezésére.

Mindenekelőtt határozatilag kimondotta, a főtit. egyházkerületi közgyűlés jóváhagyásának fentartásával, hogy:

1-ör. Az egyes egyházkörök missziói bizottságainak megalkotására főtit. püspök a fiát bizza meg s fölkérte e végre az intézkedések megtételére.

2-ör. A missziói, illetőleg körlelkészi egyházak és papok közigazgatási, köztörvényszéki és házassági ügyek tekintetében azon egyházmegye hatósága alá tartóznak, a mely egyházmegyébe fekszenek; a mely körlelkézséghez beosztott egyházközségek eddig különböző egyházmegyébe tartoztak, főtit. püspök a fia előterjesztésére, igazgatótanácsunk fog határozni – ugyancsak a főtit. egyházkerületi közgyűlés jóváhagyásának fentartásával – a felett, hogy az egész körlelkézség területe, mely egyházmegyébe osztható be.

3-ör. Az egyetemes konvent által az egyházkerületek állandó missziói bizottságára utalt teendők végzését igazgató-tanácsunk magára vállalta.”¹¹⁵

A közgyűlés határozata alapján elsősorban Csíkszeredában, Ördögkúton, és Hosszúfaluban volt szükséges az első körlelkézségek felállítása. A kezdeményezés sikeres volt. Az 1888. évi egyházkerületi közgyűlés első ülésén már 21 körlelkézségről számoltak be, számuk pedig a továbbiakban is növekedett. A legjelentősebb körlelkészi állomások

¹¹³ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt. 1891 szeptember 26–29-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 65–66. FőkonzLvt. 1891/24.

¹¹⁴ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt, 1887, április 28–30 és május 1-ső napjain tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 26–27. FőkonzLvt. 1887/81.

¹¹⁵ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt, 1887, április 28–30 és május 1-ső napjain tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 28. FőkonzLvt. 1887/81.

megszervezésének történetének, azok feladatkörének és működésének ismertetéséhez a jelen dolgozat kereteit figyelembe véve lehetetlen vállalkozni.

A körlelkésszések ugyancsak 1887-ben döntöttek a missziói egyházközségek megszervezéséről:

„[...] 2) A missioi egyházak és missionárius papok közigazgatási, köztörvényszéki és házassági ügyek tekintetében azon egyházmegye hatósága alá tartoznak, a mely egyházmegyében fekszenek; azon missioi körök egyházmegyei beosztása felett pedig, melyekhez különböző egyházmegyében fekvő egyházközségek tartoznak, főtiszt. püspök afia előterjesztésére az igazgató-tanács fog határozni. [...]”¹¹⁶

Úgyisintén ebben az évben a közgyűlés jóváhagyta az Igazgatótanács javaslatát, melynek értelmében az eddigi moldva-oláhországi misszió átalakul egyházmegyévé Bukarest központtal.

A század végén általánosságban elmondható, hogy a körlelkésszések működése rendkívül fontosak voltak. Az 1891–1892. évi közgyűlések egyházmegyéenként közlik a körlelkésszések jelentéseit és az azokban esetleges változásait. Hasonló részletes jelentéseket olvashatunk az 1898-as közgyűlés jegyzőkönyvében is. Ebben az időszakban közigazgatási határmódosítások, vagy egyéb területi reformok csak elvétve vannak. Néhány konkrét példával élve:

1888-ban a marosludasi körlelkésszég miatt Marosludas a küllői egyházmegyéből a nagygyeddi egyházmegyébe került át.¹¹⁷

1894-ben az Igazgatótanács felterjesztette tizenöt Marosbogát határán lakó személy kérését, hogy a marosludasi egyházközséghez tartozhassanak. Indoklásuk szerint Marosbogáton a távolság miatt egyházi jogaikat nem tudják gyakorolni, mi több eddig is a közvetlen szomszédságukban levő Marosludason vettek részt az istentiszteleteken, és tettek eleget egyházi kötelességeiknek. A közgyűlés az Igazgatótanács felterjesztését még abban az évben jóváhagyta.¹¹⁸

1900-ban az Igazgatótanács a hari egyházközséget a nagyszebeni egyházmegyéből a nagygyeddi egyházmegyéhez rendelte.¹¹⁹

A 19. század végén a kisebb határmódosítások után, a 20. század elején az Erdélyi Református Egyházkerület történetének egyik legnagyobb közigazgatási reformja ment végbe.

¹¹⁶ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt, 1887, április 28–30 és május 1-ső napjain tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 30–31. FőkonzLvt. 1887/81.

¹¹⁷ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt, 1888, szeptember 29 – október 2. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 40. FőkonzLvt. 1888/19f.

¹¹⁸ Az erdélyi református egyházkerület Kolozsvártt, 1894 márczius 29 – ápril. 1-ső napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 106. FőkonzLvt. 1894/50.

¹¹⁹ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt. 1900. évi nov. hó 3–5. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 89–90. FőkonzLvt. 1900/64.

Közigazgatási határmódosítások 1902 és 1905 között

Az Erdélyi Református Egyházkerület egyik legjelentősebb területi átrendezésének megvitatására a negyedik ülésen került sor, 1902 november 10-én. A tárgyalás előtt elfogadták Mezey Albert indítványát, amely végleg leszámolt a püspöki vizsgálat alatt álló egyházközségekkel.¹²⁰

Az egyházmegyei közigazgatási határmódosításra vonatkozó határozat a következő:

A vajdahunyadi egyházmegye hunyadi egyházmegye néven marad meg eddigi beosztásában, ami 25 anyaegyházközséget és kb. 10000 lélekszámot jelent. A volt püspöki vizsgálat alatt álló Szászvárost ide kebeleztek be.

A gyulafehérvári egyházmegye 12 egyházközségéhez csatolták: Balázsfalvát, Buzásbocsárdot, Kisenyedet, Mikeszászt, Alamort, Vizaknát és Magyarkapudot.

A nagyenyedi egyházmegyében 35 anyegyházközség maradt, miután Magyarkapudot elcsatolták, de a nagyszebeni egyházmegyéből a nagyenyedihez rendelik Magyarbecét és Magyarlapádot; a küllőiöből Mezőbodont, Marosbogátot, Magyarsülyét, Magyarherepét, Magyardellőt, Marosszentbenedeket. Idecsatolták az Alsófehérvármegye területén fekvő Kutyalvát is, de mivel ez utóbbi esperesi székhely volt, csak hivatalváltás után kerül sor a csatlakozásra. Nagyenyedet, mint püspöki vizsgálat alatt lévő egyházközséget is ide rendelték.

A történelmi egyházmegyéken túl ebben az évben alakult meg a kalotaszegi egyházmegye Kolozs vármegye nyugati részén. Az alábbi egyházak tartoznak hozzá: Bánffyhunad, Kalotadamos, Nádasdaróc, Bogártelke, Egeres, Gyalu, Inaktelke, Kalotaszentkirály, Zentelke, Ketesd, Kispetri, Körösfő, Középlak, Magyarbikal, Magyarfenés, Magyargyerőmonostor, Magyargyerővásárhely, Magyarvalkó, Magyarókerék, Mákó, Méra, Nagymás, Nagykapus, Nagypetri, Nyárszó, Szászlóna, Szucsák, Sztána, Türe, Vista, Zsobok. A dési egyházmegyéből a kalotaszegi egyházmegyéhez rendelik Hidalmást és Magyaragyzsombort, ideiglenesen Alsójárát, Magyarlétát és Tordaszentlászlót.

A kolozsvári egyházmegye összesen 23 anyaegyházközségből áll, nagyrészt a volt kolozs-kalotai egyházakból áll fenn: Ajton, Fejérd, Györgyfalva, Kajántó, Kolozs, Pata és Szamosfalva. A désből ide került Bádok, Kide, Kolozsborsa, Magyaracskás, Bodonkút, Ördögkeresztúr, Válaszút, a székből Bonchida, Mezőkeszü, Magyarlügen, Magyarfráta,

¹²⁰ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt. 1902. évi november. hó 8–13. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 34. FőkonzLvt. 1902/35.

Magyarkályán, Magyarpalatka, Mócs, Magyarszovát, Vajdakamarás és Visa. Megszüntették Kolozsvár különállását és a kolozsvári egyházmegyéhez csatolták.

A dési egyházmegye az említett elcsatolt egyházközségek mellett megtartotta a Szatmár vármegyéhez tartozó Hagymáslápost, Koltó-Katalint és Sárosmagyarberkeszt. Az egyházmegye egyházközségeinek száma 19. Ezen felül a dési egyházmegyéhez csatolták Dést, mint volt püspöki vizsgálat alatt álló egyházat.

Az 55000 lélekkel és 64 anyaegyházzal rendelkező Szilágyszolnok területét nem érintik módosítások.

A széki egyházmegyében maradtak azok a gyülekezetek, amelyek eddig Szolnok-Doboka vármegye területén vannak, emellett idecsatolták Szászmátét, Sajóudvarhelyt, Szászfűjóst és Fűzkútot.

A nagysajói egyházmegye a következőket foglalja magába: Beszterce-Naszód vármegye területéről Beszterce, Magyarnemegye, Nagysajó, Naszód, Balázsfalva, Sófalva, Tacs, Somkerék, Sajószentandrás, Magyarbréte, Szászcegő. Kolozs megye területéről Teke, de a nagysajóihoz csatolták a görgényi egyházmegyéből Dedrádszéplak, Kisfülpös, Köbölkút, Komlód, Oroszfája, Mezőújlak, Tancs, Uzdiszentpéter gyülekezeteit, a székiből pedig Nagysármást és Pusztakamarást.

A görgényi egyházmegye a Maros-Torda vármegye eddigi egyházközségeit foglalja magába, kivéve azt a nyolc gyülekezetet, amelyeket a nagysajóihoz csatoltak.

Szintén Maros-Torda vármegye területén fekvő Marosi egyházmegyének megmarad eddigi 63 egyházközsége, a korábban püspöki vizsgálat alatt álló Marosvásárhellyel kiegészülve.

A Kisküküllő vármegye területén levő 27 egyházközség alkotja a kisküküllői egyházmegyét, a szebeniből még idecsatolták Magyarpéterfalvát, ideiglenes esperesi székhelye a már említett Kutyalva.

A nagyszebeni egyházmegye a következőkből állt: Nagyszeben és Fogaras, mint volt püspöki vizitáció alatt álló egyházközségek, ezenfelül oláhujfalusi körlelkészség, és Nagyküküllő vármegye területé levő Bürkös, Mihályfalva, Alsórákos, Dombos, Héjjasfalva, Hévíz, Kóbor, Moha, Segesvár, Szászmedgyes, és Nagybun.

A székelyföldi egyházmegyéket illetően: Az udvarhelyi egyházmegye Udvarhely vármegye területén fekvő egyházközségeket foglalta magába, emellett hozzácsatolták Székelyudvarhelyt, amely korábban püspöki vizsgálat alatt állt.

Erdővidék esetében nincs változás.

Hasonló a helyzet a sepsi egyházmegyében, annyi különbséggel, hogy hozzácsatolták Ilyefalva és Sepsiszentgyörgyöt, mindkettő volt püspöki iurisdiction alatt volt korábban.

Az orbai és kézdi egyházmegyék is megmaradtak az addigi területi beosztással, annyi különbséggel, hogy a kézdi egyházmegyéhez csatolták Kézdivásárhelyt.¹²¹

Az új területi beosztás előzetes egyeztetés szerint 1904. január elsejétől lépett volna életbe, azonban Zoványi Jenő a fenti módosítások gyakorlatba ültetését már 1903-ra datálja. Ebben az évben is voltak kisebb–nagyobb területi változások, vagy arra tett törekvések, ami arra utal, hogy 1903-ban a tavaly évi tervezet elkezdett megszilárdulni. Erre utaló jel lehet az alábbi eset:

Az 1903. évi egyházkerületi rendkívüli közgyűlés 18. paragrafusából megtudjuk, hogy az Igazgatótanács előterjeszti a kutyfalvi egyházközségnek azon kérését, hogy végleg a küüllői egyházmegyében maradjon. A közgyűlés azonban úgy határozott, hogy fenn kívánja tartani a múlt évben (1902) elfogadott közigazgatási rendelkezéseket, ezért elrendelte Kutyfalvának az enyedi egyházmegyébe történő csatolását.¹²²

A magyardellői egyházközség kérvényezte, hogy a küüllői egyházmegyében maradjon, a közgyűlést ezt is elutasította.¹²³

A görgényi egyházmegyével kapcsolatban már jóval pozitívabb fejleményeket olvasunk. A tancsi és kisfülpösi egyházközségek kérésének a közgyűlés helyt ad, azaz a görgényi egyházmegye kötelékében maradhettek.¹²⁴

Az 1904. évi zsinaton nem foglalkoztak a közigazgatási határmódosítási kérdésekkel, ami szintén arra utaló jel, hogy már 1903-ban kezdetét vette a területi reform alkalmazása. 1905-ben viszont egy érdekes kezdeményezésről olvasunk:

„g) Egyházkerületünk rendszeres és helyes közigazgatási térképének hiányát, az adminisztráció vezetésében, igen gyakran érezvén, főtiszteletű Püspök atyánk fia javaslatára és részletes terve alapján megrendeltük annak 1000 példányban leendő elkészítését a Magyar Földrajzi Intézetnél Budapesten, 3260 K munka és kiállítási díj mellett. A térkép 1 : 400,000 nagyságban 4 színnel készül és mint az egyházi közigazgatás nélkülözhetetlen segédeszköze valószínűleg az eladási árban meg fogja téríteni a megrendelési költségeket.”¹²⁵

A térkép egyik példánya jelenleg az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában található. A datálás ideje 1905.

¹²¹ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt. 1902. évi november hó 8–13. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 46–48. FőkonzLvt. 1902/35.

¹²² Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt, 1903. május hó 9–11 napjain tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 13. FőkonzLvt. 1903/18.

¹²³ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt. 1903. november hó 7–10. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve 50. FőkonzLvt. 1903/67.

¹²⁴ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt. 1903. november hó 7–10. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 50. FőkonzLvt. 1903/68–69.

¹²⁵ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt 1905. évi május hó 20–25-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 11. FőkonzLvt. 1905/8.

A kutatás során bebizonyosodott, hogy jelen dolgozat tárgyának vizsgálatát csak abbahagyni lehet, befejezni semmiképpen sem. A jövőbeli cél megvizsgálni az EREK egyházmegyéinek alakulását a közigazgatási módosítások függvényében, egészen az 1920-as eseményekig, illetve feltérképezni annak kihatásait az egyház szerkezetére vonatkozóan.

A számos, eddig felkutatott – és még kutatásra váró – forrásanyag is jól igazolja, hogy a 19. század második felében és a 20. század elején olyan közigazgatási reformok születtek meg és léptek érvénybe, amelyek hosszútávon is hatással vannak az egyházkerületre, illetve annak további alakulására.

Zárásként az 1868-as évhez hasonlóan az 1905-ös Névtár¹²⁶ adatait felhasználva mutatjuk be szintén táblázat segítségével az EREK egyházmegyéit, anya- és leányegyházközségeinek számát, valamint az egyházmegyék lélekszámát.

2. táblázat: Az Erdélyi Református Egyházkerület 1905. évi kimutatása

Egyházmegyék	Anyaegyházak	Leányegyházak	Lélekszám
Hunyadi	26	3	12362
Gyulafehérvári	17	7	6167
Nagyenyedi	44	16	36122
Kalotaszegi	34	5	26405
Kolozsvári	23	11	27219
Szilágyszolnoki	64	12	56679
Dési	18	13	12137
Széki	30	14	19691
Nagysajói	17	14	9087
Görgényi	29	8	21989
Marosi	64	28	60943
Küküllői	31	11	19106
Nagyszebeni	10	11	12240
Udvarhelyi	43	15	35827
Erdővidéki	15	2	14751
Sepsi	38	1	28493
Orbai	11	1	14081
Kézdi	14	3	13068
Romániai misszió	5	–	5985
Összesen	539	175	432352

¹²⁶ N.N. Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Névtára az 1905-ik évre. Gombos Ferencz nyomdája, Kolozsvár 1905, 119.

Zárszó

Az 1868–1905 közötti időszak közigazgatás történetét vizsgálva általánosságban megállapíthatóak az egyházmegyékben vagy egyházmegyék között zajló területi változtatások jelenléte. Az első komolyabb megmozdulások a dolgozat során is bemutatott 1870-es évek végén kezdődtek el. Megfigyelhető, hogy az első lépések az egyházközségek szintjén indultak el, csak azok osztályozása és csoportosításának kérdése után következett az egyházmegyék új beosztásáról szóló javaslat előterjesztése, melyet végül nem sikerült gyakorlatba ültetni.

Az egyházmegyék alapjaiban történő átrendezése helyett a körlelkézségek kiépítését az egyházkerületi közgyűlés nemcsak támogatta, hanem meg is valósította a missziói egyházközségek megalapításával egyetemben.

Végül az egyházmegyék területi átrendezésére is sor került, noha nem az 1879-es tervet szerint.

Amennyiben a közigazgatási módosítások okát, és azok jelentőségét kívánjuk megismerni, akkor mindezeknek javarészt adminisztratív jelleget kell tulajdonítsunk.

Az egyházközségek csoportosítása és azok osztályozásának elsődleges célja a nehéz anyagi helyzetben levő egyházközségek támogatása és azok fenntartása volt. Hasonló a helyzet az egyházmegyék új beosztását illetően, elég hogyha a nagysajói egyházmegyére gondolunk, melyet fel kívántak oszlatni, tekintettel arra, hogy a közgyűlés megítélése szerint nem rendelkezik kellő anyagi kerettel, amellyel saját fenntartását biztosítani tudná. Emellett az egyházmegyék átalakítására vonatkozóan külön szempont volt, azon egyházmegyék rendezése, melyek esetében az egyházközségek szétszórtsága adminisztrációs nehézségeket jelent. A körlelkézségek megszervezése pedig egyértelműen, a szórvány vidék megtartását tartotta szem előtt.

Az egyik legnagyobb megválaszolatlan kérdés az 1902-es nagy közigazgatási reform előzményeinek és okainak tisztázása és feltárása. Kétséget kizáróan állítható, hogy a 20. század első éveiben zajló közigazgatási határmódosításokról alkotott kép csak ekkor lesz teljes, ám ennek kutatása még várat magára. Érdekességként megemlíthető, hogy bár jóval korábbi időszakról beszélünk, azonban az egyházmegyék történetét tárgyaló publikációkból sem részletezik, hogy egyes egyházmegyék miért szakadtak ketté, és mik voltak az újabbak megalakulásának okai.

A kutatás során bebizonyosodott, hogy az Erdélyi Református Egyházkerületben történő közigazgatási módosítások jelen voltak az egyház életében sok esetben meghatározták azt, következésképpen további vizsgálatuk indokolt.

Felhasznált irodalom

Kéziratok, levéltári források

- Az 1868. évi zsinat jegyzőkönyve, 10–14. A Református Főkonzisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában. 1868/28.
(A továbbiakban: FőkonzLvt).
- Az 1868. évi zsinat jegyzőkönyve, 35–36. FőkonzLvt. 1868/119.
- Az 1868. évi zsinat jegyzőkönyve, 36. FőkonzLvt. 1868/119.
- Az 1869. évi zsinat jegyzőkönyve, 16. FőkonzLvt. 1869/40.
- Az 1870. évi zsinat jegyzőkönyve, 33–34. FőkonzLvt. 1870/116.
- Az 1869. évi zsinat jegyzőkönyve, 33. FőkonzLvt. 1869/111.
- 1876 június 11–17ig Nagyenyeden tartott egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve (kézirat),
FőkonzLvt. 1876/47b.
- 1876 június 11–17ig Nagyenyeden tartott egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, (kézirat)
104. FőkonzLvt. 1876/27.
- 1876 június 11–17ig Nagyenyeden tartott egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve (kézirat),
104–105. FőkonzLvt. 1876/28.
- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1878. évi június 16–22-ik napján tartott
közgyűlésének jegyzőkönyve. 16. FőkonzLvt. 1878/5a.
- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1878. évi június 16–22-ik napján tartott
közgyűlésének jegyzőkönyve. 16. FőkonzLvt. 1878/5b.
- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1878. évi június 16–22-ik napján tartott
közgyűlésének jegyzőkönyve. 55. FőkonzLvt. 1878/77.
- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott
közgyűlésének jegyzőkönyve, 71–72. FőkonzLvt. 1879/28.
- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott
közgyűlésének jegyzőkönyve, 72. FőkonzLvt. 1879/28.
- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott
közgyűlésének jegyzőkönyve, 72–73. FőkonzLvt. 1879/28.
- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott
közgyűlésének jegyzőkönyve, 73. FőkonzLvt. 1879/28.
- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott
közgyűlésének jegyzőkönyve, 73. FőkonzLvt. 1879/28.
- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott
közgyűlésének jegyzőkönyve, 73–74. FőkonzLvt. 1879/28.
- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott
közgyűlésének jegyzőkönyve, 74. FőkonzLvt. 1879/28.
- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott
közgyűlésének jegyzőkönyve, 79. FőkonzLvt. 1879/28.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 74–75. FőkonzLvt. 1879/28.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 75. FőkonzLvt. 1879/28.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1879. november hó 2–5-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 75–76. FőkonzLvt. 1879/28.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Sepsi-szentgyörgyön 1880. május hó 23–27-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 103. FőkonzLvt. 1880/70.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt, 1889, október 5–9-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 107. FőkonzLvt. 1889/69.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt, 1889, október 5–9-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 107–108. FőkonzLvt. 1889/69.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt, 1889, október 5–9-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 108–109. FőkonzLvt. 1889/69.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt, 1889, október 5–9-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 109. FőkonzLvt. 1889/69.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt. 1891 szeptember 26–29-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 65–66. FőkonzLvt. 1891/24.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt, 1887, április 28–30 és május 1-ső napjain tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 26–27. FőkonzLvt. 1887/81.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt, 1887, április 28–30 és május 1-ső napjain tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 28. FőkonzLvt. 1887/81.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt, 1887, április 28–30 és május 1-ső napjain tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 30–31. FőkonzLvt. 1887/81.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt, 1888, szeptember 29 – október 2. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 40. FőkonzLvt. 1888/19f.

Az erdélyi református egyházkerület Kolozsvártt, 1894 márczius 29 – ápril. 1-ső napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 106. FőkonzLvt. 1894/50.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt. 1900. évi nov. hó 3–5. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 89–90. FőkonzLvt. 1900/64.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt. 1902. évi november hó 8–13. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 46–48. FőkonzLvt. 1902/35.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt, 1903. május hó 9–11 napjain tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 13. FőkonzLvt. 1903/18.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt. 1903. november hó 7–10. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve 50. FőkonzLvt. 1903/67.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt. 1903. november hó 7–10. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 50. FőkonzLvt. 1903/68–69.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt 1905. évi május hó 20–25-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 11. FőkonzLvt. 1905/8.

Könyvek, tanulmányok

- Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente – Horváth Iringó – Kovács Mária Márta – Sipos Dávid: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere. I. 1648–1800.* (Fontes Rerum Ecclesiarum in Transylvania 1/1), Koinonia, Kolozsvár 2008.
- Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd: *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere. I. 1686–1807.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 2/1), Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpont nyomdája, Kolozsvár 2003.
- Gudor Kund Botond: *Az eltűnt Gyulafehérvári Református Egyházmegye és egyházi közösségei. Inquisitoria Dioceseos Alba-Carolinensis Reformatae Relatoria (1754).* (Erdélyi Egyháztörténeti Könyvek 1), Kriterion Könyvkiadó – Tortoma Könyvkiadó, Kolozsvár – Barót 2012.
- Illyés Géza: A küküllői református egyházmegye kialakulása és első esperesei. In: *Református Szemle* 25 (1932/9).
- Juhász István: *Székelyföldi református egyházmegyék.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 1947.
- Kolumbán Vilmos József: *A nagysajói káptalan egyházközségeinek történeti katasztere.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 5), Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpont nyomdája, Kolozsvár 2007.
- Kolumbán Vilmos József: *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, 1728–1790.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 3), Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpont nyomdája, Kolozsvár 2005.
- Kolumbán Vilmos József: *A széki református egyházmegye vagyonösszeírása. 1643.* Kolozsvár 2010.
- Kolumbán Vilmos József: Etnikumok és konfessziók együttélése a Nagysajói Káptalanban. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 24), Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2018,
- Molnár Lehel: A Magyar Unitárius Egyház egyházköreinek változásai a román kommunista érában. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Határtalanul a határok között. Egyháztörténeti tanulmányok.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 28), Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2020.
- N. N. *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára. 1871.* Nyomtatott az Ev. Ref. Főtanoda betűivel, Kolozsvár 1871.
- N. N. *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára. 1874.* Nyomtatott Stein J.M.K. egyetemi nyomdásznál, Kolozsvár 1874.
- N. N. *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára. 1882.* Nyomtatott Stein János M. Kir. Egyet. nyomdásznál, az Ev. Ref. Főtanoda betűivel, Kolozsvár 1882.
- N.N. *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Névtára az 1905-ik évre.* Gombos Ferencz nyomdája, Kolozsvár 1905.

- N.N. *Az Erdélyi Református Anyaszentegyház Névkönyve. 1864. Az Ev. Ref. Főtanoda Könyvnyomdája, Kolozsvár 1864.*
- N.N. *Az Erdélyi Református Anyaszentegyház Névkönyve. 1867. Az Ev. Ref. Főtanoda Könyvnyomdája, Kolozsvár 1867.*
- N.N. *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára. 1868. Az Ev. Ref. Főtanoda Könyvnyomdája, Kolozsvár 1868.*
- Ősz Sándor Előd: *A Görgényi Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1848-ig.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 19), Gondolat Kiadó, Budapest 2013.
- Szabadi István: *A szilágyság hovatartozása a kora újkori református egyházkormányzat tükrében.* In: Egyed Emese, Pakó László, Sófalvi Emese (szerk.): *Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztályában.* Certamen VI. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2019.
- Vajda Ferenc: *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára. 1891.* Közművelődési Részvénytársaság (Ev. Ref. Kollégium) nyomdája, Kolozsvár 1891.
- Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* 3. javított és bővített kiadás. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977.